

सहकारी संस्थांमधील अपहार/
गैरव्यवहाराच्या अनुषंगाने सादर
करावयाच्या विनिर्दिष्ट अहवालाची
रचना व कार्यपध्दतीबाबत....

सहकार आयुक्त व निबंधक, सहकारी संस्था,
महाराष्ट्र राज्य, पुणे यांचे कार्यालय.

जा.क्र.सआ/लेखापरीक्षण/परिपत्रक/चाचणी लेखापरीक्षण/ ११ ३१ /२०२१, दिनांक २२ /०९ /२०२१

: परिपत्रक :

महाराष्ट्र सहकारी संस्था अधिनियम १९६० चे कलम ८१(५)(ब) मधील प्रथम परंतुकांन्वये, लेखापरीक्षक आपल्या लेखापरीक्षण अहवालात कोणतीही व्यक्ती, लेख्यांसंबंधातील कोणत्याही अपराधाबद्दल दोषी आहे या निष्कर्षाप्रत आला असेल, तर तो लेखापरीक्षण अहवाल सादर केल्याच्या दिनांकापासून १५ दिवसांच्या आत निबंधकाकडे विनिर्दिष्ट अहवाल दाखल करील. संबंधित लेखापरीक्षक निबंधकाची लेखी परवानगी प्राप्त केल्यानंतर अपराधाचा प्रथम माहिती अहवाल दाखल करील, जो लेखापरीक्षक अपराधाचा प्रथम माहिती अहवाल दाखल करण्यास कसुर करील तो अनर्हतेस पात्र ठरेल आणि त्याचे नाव लेखापरीक्षकांच्या नामतालिकेतून काढून टाकले जाण्यास पात्र ठरेल आणि तो निबंधकास योग्य वाटेल अशा कोणत्याही अन्य कारवाईस देखील पात्र ठरेल अशी तरतुद आहे.

सहकारी संस्थांना त्यांचे लेखापरीक्षक निवडीची स्वायत्तता प्रदान केल्याने, सहकारी संस्थांचा कल प्रमाणित लेखापरीक्षक, सनदी लेखापाल व परिव्यय लेखापाल यांची नियुक्ती करण्याकडे असून, संबंधित लेखापरीक्षक लेखापरीक्षणावेळी त्याचे निदर्शनास आलेल्या अनेक गंभीर मुद्द्यांबाबत जाणीवपूर्वक दुर्लक्ष करित असल्याचे दिसून आले आहे. अनेक वेळेस संबंधित लेखापरीक्षक अपहार/गैरव्यवहार निदर्शनास आल्यानंतर विनिर्दिष्ट अहवाल सादर करताना योग्य ती दक्षता घेत नाहीत किंबहुना विनिर्दिष्ट अहवालच दाखल करित नाहीत. तसेच अनेकदा विनिर्दिष्ट अहवालात अपहारास जबाबदार असणा-या व्यक्तींची जबाबदारी योग्य पध्दतीने निश्चित करित नाहीत. पर्यायाने कायदेशीर ऊणीवा राहिल्याने पुढील न्यायालयीन कार्यवाहीमध्ये जबाबदार व्यक्तींविरुद्ध गुन्हा सिध्द होत नाही, किंवा अपहारास जबाबदार व्यक्तींना संशयाचा फायदा मिळून अशा व्यक्तींना योग्य ती शिक्षा होत नाही. यासाठी राज्यातील सर्व लेखापरीक्षकांना विनिर्दिष्ट अहवालाची रचना व त्या अनुषंगिक कार्यवाहीबाबत खालीलप्रमाणे निर्देश देण्यात येत आहेत.

विनिर्दिष्ट अहवालाची रचना

१. **निबंधकास द्यावयाचे पत्र-** सदर पत्रामध्ये कोणत्या सहकारी संस्थेचे, कोणत्या कालावधीचे, कोणत्या आदेशान्वये, कोणत्या प्रकारचे लेखापरीक्षण केलेले आहे, तसेच कोणत्या तारखेस लेखापरीक्षण अहवाल सादर केलेला आहे याबाबत तपशील नमूद करावा. तसेच लेखापरीक्षणावेळी निदर्शनास आलेली अपहाराची रक्कम नमूद करून, महाराष्ट्र सहकारी संस्था अधिनियम १९६० चे कलम ८१(५)(ब) अन्वये पुढील कार्यवाहीसाठी विनिर्दिष्ट अहवाल सादर करित असल्याबाबत स्पष्टपणे नमूद करावे.

२. **अनुक्रमणिका** - विनिर्दिष्ट अहवाल व त्याअहवालासोबत अपहाराच्या अनुषंगाने जोडण्यात आलेल्या पुष्ट्यर्थ कागदपत्रांना अनुक्रमांक देऊन, अहवालातील मुद्यांचे संक्षिप्त शीर्षक नमूद करून अनुक्रमणिका अहवालासोबत जोडणे आवश्यक आहे.

३. **प्रास्ताविक :-**

- संस्थेचे नाव, लेखापरीक्षण कालावधी, लेखापरीक्षणाचा प्रकार, लेखापरीक्षण कोणत्या आदेशान्वये केले आहे, तसेच निबंधकाने महाराष्ट्र सहकारी संस्था नियम १९६१ च्या नियम ६९ (६)(v) नुसार दिलेल्या इतर सुचनांनुसार कामकाज करित असल्यास त्या अनुषंगाने तपशील किंवा अन्य सुचना/निर्देश, लेखापरीक्षण अहवाल सादर केल्याच्या पत्राचा तपशील, या सर्व बाबी सविस्तरपणे नमूद कराव्यात.

४. **अपहाराची कार्यपद्धती (Modus Operandi) :-**

- महाराष्ट्र सहकारी संस्था अधिनियम १९६० चे कलम ८१(१)(इ) मधील तरतुदीनुसार, लेखापरीक्षणावेळी निदर्शनास आलेल्या आर्थिक अनियमितता, निधिचा गैरविनियोग व अफरातफर अथवा फसवणूक याबाबत अन्वेषण करून, अपहाराची कार्यपद्धती, अपहारातील सहभाग व अपहारीत रक्कम यांचा सर्व तपशील मुळ लेखापरीक्षण अहवालात नमूद करणे अनिवार्य आहे. तसेच निदर्शनास आलेल्या अपहाराच्या अनुषंगाने विनिर्दिष्ट अहवालातही स्वयंस्पष्ट अभिप्राय नमूद करणेत यावेत. तसेच विनिर्दिष्ट अहवाल सादर करताना तो संस्थेच्या लेखापरीक्षण अहवालाशी संबंधित असल्याने मुळ लेखापरीक्षण अहवाल व विनिर्दिष्ट अहवालांमधील, अपहाराशी निगडित असलेल्या तपशिलांमध्ये संदिग्धता अथवा विसंगती राहणार नाही याची दक्षता घ्यावी.
- अपहाराची कार्यपद्धती नमूद करताना, अपहार ज्या पद्धतीने झालेला आहे, त्या पद्धतीनुसार अपहाराचे प्रकार निश्चित करून, सदर प्रकारास समर्पक शीर्षक देवून, या शीर्षकाखाली सदर अपहाराचा सविस्तर तपशील नमूद करावा. (उदा: कर्जखाती जमा झालेल्या रक्कमा जमा न घेता केलेला अपहार, रोख शिल्लक घटवून केलेला अपहार, ठेवी नसताना ठेवतारण कर्जे अदा करून केलेला अपहार,)
- अपहाराच्या कार्यपद्धतीमध्ये भारतीय दंड संहितेमधील तरतुदीनुसार अपहार/गैरव्यवहार /फसवणूक/विश्वासघात/बनावटगिरी/खोटी कागदपत्रे बनविणे/चोरी, इत्यादीपैकी कोणकोणत्या प्रकाराने अपहार झालेला आहे, त्याबाबत स्वयंस्पष्ट अभिप्राय नमूद करणे अत्यावश्यक आहे. या अनुषंगाने अभिप्राय नमूद करताना संबंधित व्यक्तीने गैरहेतूने अपहार केलेला असल्याचे स्पष्ट नमूद करणे आवश्यक आहे.
- अपहाराच्या कार्यपद्धतीमध्ये ज्या-ज्या रकमांचा अपहार झालेला आहे, त्या त्या रकमांच्या अनुषंगाने अपहार कोणत्या तारखेस झालेला आहे, अपहार कसा घडलेला आहे, सदर अपहार कोणत्या व्यक्तींनी कोणत्या कार्यकक्षेत केलेला आहे, या सर्व बाबी स्पष्टपणे नमूद करणे आवश्यक आहे. तसेच सदरच्या अपहाराच्या पुष्ट्यर्थ जी कागदपत्रे विनिर्दिष्ट अहवालासोबत जोडलेली आहेत त्या कागदपत्रांचे क्रमांक अपहाराचा तपशील नमूद करताना त्या-त्या प्रकारामध्ये स्पष्टपणे नमूद करण्यात यावा.

५. **अपहाराची जबाबदारी :-**

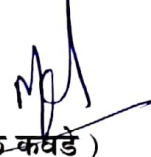
- मा. न्यायालयात विनिर्दिष्ट अहवालाचे अनुषंगाने दोषारोप सिद्ध करण्याची जबाबदारी ही फिर्यादी या नात्याने संबंधित लेखापरीक्षकाची असल्याने अपहाराची जबाबदारी निश्चित करताना योग्य ती दक्षता घेणे अत्यावश्यक आहे.
- अपहाराची जबाबदारी निश्चित करताना ती अपहाराच्या प्रकार व रक्कम निहाय निश्चित करणे आवश्यक आहे. संबंधित व्यक्तीने कोणत्या अधिकार कक्षेत कामकाज केलेले आहे?, त्या अनुषंगाने लेखी आदेश आहेत काय? संस्थेच्या पोटनियमानुसार निश्चित स्वरूपाची

- जबाबदारी सोपविण्यात आलेली आहे काय? या अनुषंगाने तपशिल नमूद करावा तसेच त्या पुष्ट्यर्थ आवश्यक असणारी सर्व कागदपत्रे विनिर्दिष्ट अहवालासोबत जोडून जबाबदारी निश्चित करणे आवश्यक आहे.
  - अपहाराची जबाबदारी निश्चित करताना सदर जबाबदारी ही वैयक्तिकरित्या आहे किंवा सामुहिकरित्या आहे या अनुषंगाने स्वयंस्पष्ट अभिप्राय नमूद करणे आवश्यक आहे.
  - अपहाराबाबत सबळ पुरावे असल्याखेरीज कोणत्याही व्यक्तीस त्यास जबाबदार धरणे संयुक्तिक नाही. ज्या अपहार प्रकरणी संचालक मंडळाने हेतुपुरस्सर नियमबाह्य निर्णय घेतल्यामुळे किंवा पदाचा लाभ घेऊन फायदा घेण्याच्या उद्देशाने निर्णय घेतल्याचे निदर्शनास येत असल्यास तसेच त्या अनुषंगाने सबळ पुरावे उपलब्ध होत असल्यास अपहाराच्या जबाबदारीबाबत स्वयंस्पष्ट निष्कर्ष नमूद करावेत.
  - अपहाराची जबाबदारी निश्चित करण्यापुर्वी, लेखापरीक्षकाने संबंधित व्यक्तींना, नैसर्गिक न्याय तत्त्वानुसार त्यांचे म्हणणे सादर करण्याची योग्य संधी देणे आवश्यक आहे. तसेच संबंधित व्यक्तींनी सादर केलेला त्यांचा खुलासा व कागदपत्रे यांची शहानिशा करून, लेखापरीक्षकाने अपहार/गैरव्यवहाराच्या जबाबदारीच्या अनुषंगाने योग्य त्या निष्कर्षाप्रत येवून स्वयंस्पष्ट अभिप्राय नमूद करणे आवश्यक आहे.
६. **अपहाराचा गोषवारा :-** विनिर्दिष्ट अहवालाच्या शेवटच्या पृष्ठावर लेखापरीक्षण अहवालात निदर्शनास आलेल्या अपहाराचा गोषवारा नमूद करावा सदर गोषवारा नमूद करताना त्यामध्ये कोणकोणत्या प्रकाराने, किती रकमेचा अपहार झालेला आहे तसेच सदर अपहारास रक्कमनिहाय कोणकोणत्या व्यक्ती जबाबदार आहेत याबाबतचा तपशिल संक्षिप्त स्वरूपात नमूद करावा.
७. **पुराव्यापुष्ट्यर्थ कागदपत्रे -** अपहार सिध्द करण्यासाठी पुराव्यापुष्ट्यर्थ आवश्यक असणा-या कागदपत्रांच्या प्रती संस्थेकडून प्रमाणित करून घेऊन, सदर कागदपत्रे विनिर्दिष्ट अहवालासोबत जोडण्यात यावेत. सदर कागदपत्रांवर अनुक्रमांक नमूद करावेत. विनिर्दिष्ट अहवालात नमूद केलेल्या प्रकारनिहाय अपहारांच्या बाबींसमोर अपहाराच्या अनुषंगाने लागू असणा-या पुष्ट्यर्थ कागदपत्रांचा अनुक्रमांक नमूद करावा. ज्यामुळे निबंधक/ तपासी अधिकारी यांना झालेल्या अपहाराची पडताळणी करणे सहज सुलभ होईल.
८. विनिर्दिष्ट अहवालावर कार्यवाही होण्यासाठी प्रदीर्घ कालावधी लागत असल्याने सदर अहवाल योग्य पध्दतीने बांधणी करून सादर करण्यात यावा.
९. **निबंधकाने करावयाची कार्यवाही -** विनिर्दिष्ट अहवाल प्राप्त झाल्यानंतर, संबंधित निबंधकाने महाराष्ट्र सहकारी संस्था अधिनियम, १९६० चे कलम ८१(५)(ब) मधिल तरतुदीनुसार लेखापरीक्षकास प्रथम माहिती अहवाल (FIR) दाखल करण्यास मान्यता देण्यापुर्वी विनिर्दिष्ट अहवालानुसार नमूद केलेला अपहार व त्यानुषंगाने निश्चित केलेल्या जबाबदारीची सर्वकष पडताळणी करूनच मान्यता द्यावी. ज्याप्रकरणी अपहार व त्या अनुषंगिक जबाबदारीबाबत काही संधिगंधता/अपुर्तता/उणिवा असल्यास त्या अनुषंगाने संबंधित लेखापरीक्षकास, सदर बाबींची पुर्तता करून विनिर्दिष्ट अहवाल फेरसादर करण्याचे निर्देश द्यावेत व निबंधकाची खात्री झाल्यानंतरच त्यांनी अशी मान्यता द्यावी.
१०. विनिर्दिष्ट अहवालाच्या आधारे गुन्हा दाखल झाल्यानंतर, मा.न्यायालयात चार्जशीट दाखल झाले किंवा कसे, न्यायालयाचा अंतिम निर्णय, निर्णयानुसार झालेली कार्यवाही या अनुषंगाने जिल्हा विशेष लेखापरीक्षक यांनी, ज्या राज्यस्तरीय / विभागस्तरीय संस्थांचे मुख्यालय त्यांच्या जिल्ह्यात आहे अशा संस्थांचे व जिल्ह्यातील अन्य सर्व संस्थांच्या अनुषंगाने दाखल विनिर्दिष्ट अहवालावरील पुढील कार्यवाहीबाबतची नोंदवही तयार करून वेळोवेळी त्याबाबतच्या अद्यावत नोंदी ठेवणे आवश्यक आहे. तसेच ज्या न्यायालयीन प्रकरणी शासनाच्या विरोधात निकाल गेलेला

आहे, त्याबाबत अपील दाखल करण्याची आवश्यकता असल्यास तसा प्रस्ताव निबंधकास सादर करावा.

११. विनिर्दिष्ट अहवालाच्या आधारे, झालेल्या अपहार प्रकरणी गुन्हा दाखल करण्याची कारवाई केली जाते. तथापि, अशा अपहारीत रकमांमूळे संस्थांचे आर्थिक नुकसान होत असल्याने या आर्थिक नुकसानीची जबाबदारी निश्चित होऊन रक्कम वसूल होण्यासाठी लेखापरीक्षकाने संबंधित निबंधकास विशेष अहवालही सादर करावा.

(अनिल कवडे)

सहकार आयुक्त व निबंधक,
सहकारी संस्था, महाराष्ट्र राज्य, पुणे.

प्रत पुढील उचित कार्यवाही व उपाययोजनेस्तव -

१. विभागीय सहनिबंधक सहकारी संस्था (प्रशासन, लेखापरीक्षण) सर्व
२. सहनिबंधक, सहकारी संस्था (दुग्ध) मुंबई.
३. जिल्हा उपनिबंधक, सहकारी संस्था (सर्व)
४. जिल्हा विशेष लेखापरीक्षक, सहकारी संस्था (सर्व)
५. उपनिबंधक सहकारी संस्था (मत्स्य) मुंबई.
६. इन्स्टिट्यूट ऑफ चार्टर्ड अकाउंटंट्स ऑफ इंडिया (WIRC), आय. सी.ए.आय. टॉवर, प्लॉट नं. सी.-४०, जी ब्लॉक, बांद्रा कुर्ला कॉम्प्लेक्स, बांद्रा (पुर्व), मुंबई - ४०० ०५१.
७. इन्स्टिट्यूट ऑफ कॉस्ट अकाउंटंट्स ऑफ इंडिया (WIRC), रोहित चेंबर्स, ४ था मजला, जन्मभूमि मार्ग, फोर्ट मुंबई ४०० ००१.
८. प्रमाणित लेखापरीक्षकांच्या संघटना.

प्रत माहितीस्तव सविनय सादर -

१. मा.अपर मुख्य सचिव (सहकार), सहकार पणन व वस्त्रोद्योग विभाग, मंत्रालय, मुंबई.